

УГСААТНЫ ӨВӨРМӨЦ БАЙДЛЫГ ДАХИН ТӨСӨӨЛӨХ НЬ: МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛТ БА ХОТОН УГСААТНЫ ИЖИЛСЭЛ

Хачинхүү (Haqinfu)¹, Д. Өрнөхдэлгэр^{2,*}

Товч агуулга: Энэхүү өгүүлэл нь өөр өөр соёлын өвөрмөц онцлогтой Монголын Улсын хотон угсаатан хүмүүсийн шинж чанарыг тодорхойлж, дүн шинжилгээ хийх зорилготой юм. Орон нутгийн орчин нөхцөлийг харгалзан, Монгол Улсын угсаатны талаарх үзэл баримтлал, бодлогод тулгуурлан ангилах явцдаа тэдний хийж буй өвөрмөц байдлын сонголтуудыг “үндэстэн”, “угсаатны бүлэг”, “ястан”, цаашлаад “Хотон” ястан нь өөрийн таних тэмдэг болох олон соёлын шинж чанараа аажмаар алдаж, “бусдын” нэрээс өөрийгөө таних ястан болон хувирсан гэдгийг тайлбарлав. Өгүүллийн гол агуулгад тэдний нийтлэг түүхэн ой санамж, аж үйлдвэрлэл, амьдрал, соёлын зан заншил нь Хотон үндэстний угсаатны өвөрмөц байдлын түлхүүр болохыг тодруулсан болно. Хотон угсаатан нь “Бага ястны” хувьд төрийн тогтолцоонд оршин тогтнох, хөгжих талаар болон ямар ч үг хэлэх эрхгүй, зөвхөн түүх, цаг үеийн нөхцөл байдлын улмаас устаж үгүй болох эрсдэл бий. Оршин байж, хөгжихийн тулд хүн өөртэйгээ, бусад бүлгүүдтэйгээ хоорондын харилцааг зохицуулах ёстой бөгөөд ингэснээр дасан зохицож, оршихуйн үндэс болно.

Түлхүүр үг: Хотон угсаатны бүлэг, Монгол Улс, төрийн байгуулалт, ижилсэл

Удиртгал

1990 онд Зөвлөлт Холбоот Улсад гарсан эрс өөрчлөлт нь Монголд Улсад төрийн өөрчлөлтийн замыг нээсэн. 1992 онд Монгол Улс тавдугаар “Үндсэн хууль”-ийг баталж, парламентын засаглалыг хэрэгжүүлсэн. “Ардчилсан хувьсгал”-ын үеэр янз бүрийн соёлын чиг хандлагууд орж ирснээр хүмүүс өөрсдийн мөн чанарыг дахин шинээр харж эхэлсэн. Монгол Улсын засаглалын өөрчлөлт, нийгмийн хөгжил нь тус улсын янз бүрийн үндэстэн ястны үзэл суртал, өөрийгөө илэрхийлэхэд шууд нөлөөлж байв. “Бага ястны” хувьд үг хэлэх эрхгүй бөгөөд тэдний хувь заяаг үндэстний дэглэмийн өөрчлөлтийн урсгалд оруулахаар зохицуулсан бололтой. Илүү сайн дасан зохицохын тулд “Бага ястан” улс орны дэглэмийг байнга өөрчилдөг цаг үед өөрсдийн мөн чанарыг олохын тулд байнга дасан зохицож байдаг.

Өнгөц харахад нэг үндэстний улс болох Монгол Улс үндэс угсаагаараа олон үндэстний нэгдэл, ялангуяа Монголын баруун хэсэгт Дөрвөд, Захчин, Урианхай, Хошууд, Торгууд, Хотон зэрэг цөөн хүн амтай олон үндэстэн ястнууд цуглардаг нутаг дэвсгэр юм. Баруун Монгол дахь угсаатны бүлгүүдийн бодит төлөвшил нь тэдний газар зүйн захаас гадна түүхэн өгүүлэмжээс ихээхэн хамаардаг. Нэмж дурдахад түрэг хэлтэн үндэстэнтэй “хөрш” байх

түүхэн хүчин зүйлээс шалтгаалан угсаатны өвөрмөц байдлыг шууд бий болгосон. Олон угсаатны дундаас Хотон угсаатны бүлэг нь газар тариалангийн соёл, нүүдэлчдийн соёлын мөргөлдөөн, Исламын соёл ба Буддын соёлын огтлолцол, Монгол соёл, Түрэгийн соёлыг хослуулсан угсаатны бүлэг, тэдний соёл нь олон талтай ч хязгаарлагдмал байдаг бөгөөд тэдгээр нь улс үндэстний бусдаас илүү тод ялгагдах өвөрмөц субьектийг бүрдүүлдэг.

1. Хээрийн судалгааны цэг, объектын тохиргоо: Улсаас орон нутаг, төвөөс зах хүртэл

Монгол Улс ЗХУ-ын “арван зургаа дахь гишүүн орон” болсноор 1992 онд “тугаа сольж”, шинэ үндсэн хуульд парламентын засаглалыг нэвтрүүлж, парламентын бүгд найрамдах улсыг хэрэгжүүлсэн.

Шинэ үндсэн хууль батлагдсанаар улс орныг засаг захиргааны гурван түвшинд хуваасан нь аймгийн төвшин: аймаг, аймгийн харьяа сум, сумын харьяа баг гэдэг. Тус улс нь 21 аймгийн захиргаатай. Улаанбаатар хотын захиргаанд дүүргүүд шууд харьяалагддаг.

“Аймаг” гэдэг нь Монгол Улсын нэгэн аймгийн засаг захиргааны нэгжийг (编委会编 1999), харин Хятадад “Мэн”(Аймаг) гэдэг нь ӨМӨЗО (Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орны)-ны засаг захиргааны нэгжийг төлөөлдөг бөгөөд энэ нь хотын түвшинтэй дүйцэхүйц үг юм. Хэдийгээр хоёр улсад уг үгийн утга өөр боловч монгол хэлэнд ижил нэртэй байдаг. Мин, Чин гүрний үеийн “аймаг” гэдэг нь Монголын янз бүрийн газар нутаг дахь олон овог аймаг, овог

¹ БНХАУ, Шаньси Багийн Их Сургууль, Хятадын баруун хилийн судалгааны хүрээлэн

² МУИС, Хөвд аймаг дахь салбар сургууль

* Холбоо барих зохиогч: unmukhdelger.d@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3099-5710>

аймгуудын холбооноос бүрдсэн засаг захиргааны нэгж байсан бөгөөд овгийг Монголын нийгмийн үндсэн зохион байгуулалтын нэгж гэж үздэг байжээ. Нуугдмал нийгмийн хувьслын нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн дараалалд төр үүсэх нь овог аймгууд, дараа нь овгийн холбоо, эцэст нь мужуудад нэгдэх үйл явц юм (Atwood 2015). Ялангуяа Чин гүрний засгийн үед Монголын бүс нутгийг аймаг, хошууны тогтолцоогоор хувааж, удирдаж, Монгол, Юань гүрний үеэс улсаар төлөөлүүлсэн монгол угсаатны онцлогийг орхиж, Монгол дахь төрөл бүрийн овог аймгуудын зохион байгуулалтын хэлбэр дагаж мөрдсөн. Тэдгээрийг нэгтгэхийн тулд угсаатны бүлэг бүрийг овгийн нэрээр нэрлэх шаардлагатай болсон. Тусгай эрхшээлт эрх мэдэл нь овог аймагчлалыг нутаг дэвсгэрийн удирдлагад шингээж өгсөн. Иймээс “аймаг” гэдэг үг нь өнгөрсөн үеийн овог, удмын өвөрмөц онцлогоос гаралтай бөгөөд Чин гүрний үед Монгол Улсын төв засгийн газрын орон нутгийн удирдлагын засаг захиргааны нэгж болжээ.

“Сум” гэдэг үг нь монгол хэлнээс гаралтай бөгөөд Хойд Азийн Монголын бүс нутгийн өвөрмөц анхан шатны засаг захиргааны нэгж юм. Одоогийн байдлаар Сум нь Монгол, ОХУ (Тува, Буриад) болон БНХАУ-ын ӨМӨЗО-д байгуулагдаж байна. Улс орон бүрийн засаг захиргааны өөр өөр тогтолцооноос шалтгаалж тодорхой ялгаа бий (<https://zh.wikipedia.org/wiki/p.d.-b>). Монгол Улсын хувьд засаг захиргааны 1-р зэрэглэлийн нэгж аймаг, 3-р зэрэглэлийн засаг захиргааны нэгж сум, баг, дүүрэг нь аймаг, сумын хооронд орших засаг захиргааны 2-р шатлалын хэлтэс бөгөөд ердийн нөхцөлд сум бүрийн хүн ам 3000 орчим байдаг.

Зохиогчдын судалгааны байршил: Тариалан сум нь Монгол Улсын баруун хэсэгт Увс аймагт, аймгийн төв Улаангом хотоос баруун хойш 31 км, баруун таван аймгийн төв Ховд хотоос 234 км, нийслэл Улаанбаатар хотоос 1350 км зайд оршдог. Сум нь Увсын хонхорт оршдог. Алтайн салбар уулсын Хархираа нуруу, түүний үндсэн судлуудыг дайран, Хангайн нурууны баруун талд 247,900 м.кв талбайтай. Тус сумын хойд талаар Улаангом хот, урд талаараа Наранбулаг, Өмнөговь сумтай, баруун талаараа Ховд сумтай хиллэдэг. Дундаж өндөр нь 1100-1600м, хамгийн өндөр оргил Хархираа нь жилийн турш цасан бүрхүүлтэй, 4126 км өндөртэй (Лхамжав 2015).

“Баг” нь Монгол Улсын засаг захиргааны 3-р шатлалын нэгж бөгөөд орон нутгийн удирдлагад иргэдийн оролцоог баталгаажуулж, хууль тогтоомжийн дагуу иргэдэд үйлчилдэг орон нутагт түшиглэсэн захиргааны байгууллага юм (<https://legalinfo.mn/>, 2020). Өнөөгийн Тариалан сум нь зургаан багаас бүрдэх ба үүнээс Бургастай, Тарвагатай, Толь, Мянган зэрэг 4 баг нь засаг захиргааны төвлөрсөн байргүй

нүүдэлчин Баг, үлдсэн хоёр баг Хөхөө, Хархираа нь суурин засаг захиргааны төвтэй бөгөөд үүнээс засаг захиргааны төв нь Хөхөөд байрладаг. Энэ суманд 984 өрх, 4125 хүн ам оршин суудаг бөгөөд үүний 87.6% нь Хотон юм.¹

Монгол Улсын Үндэсний статистикийн товчооны мэдээлснээр Монгол Улсын Хотон сумын хүн ам 12 мянга орчим байгаа нь тус улсын нийт хүн амын 0.38 хувийг эзэлдэг, засаг захиргааны төвөөс алслагдсан (Mongolia, 2021). Хүн ам нь цөөхөн бөгөөд тус улсын нийт хүн амын маш бага хувийг эзэлдэг; шашны итгэл үнэмшил нь Төвөдийн буддизм давамгайлсан шашны соёлын зааг дээр байдаг тул Хотончууд ямар ч байсан “завсрын бүсэд” байдаг.

Олон үндэстэн ястны нийгэмд гадуурхагдсан угсаатны бүлгүүдийн соёл нь өөртөө дасан зохицох, дасан зохицох явцдаа төв соёлд идэвхтэй ойртож, энэ нь угсаатны соёлын хэсэгчилсэн өөрчлөлтөд хүргэдэг бөгөөд үүний үр дүнд “хоёрдогч соёл”-ыг бий болдог. Олон соёлт үзлийн хүрээнд энэхүү хоёрдогч соёл нь захын бүлгүүдийн анхны соёлд суурилж, төв соёлтой харьцаж шинэ соёлын хэв маягийг бүрдүүлдэг. Хотон соёл нь “төв-зах”-ын харилцан үйлчлэлд суурилсан хоёрдогч соёлын загвар бөгөөд энэ механизмыг давсан хамтын соёлын хэлбэр юм.

2. Монгол үндэстэн, угсаатны талаарх судалгааны үзэл баримтлал

Монгол Улс “ганц” үндэстний хувьд үндсэндээ өөр өөр ястан, овог аймгуудад хуваагддаг. Монгол дахь угсаатны бүлгийг тодорхойлсон “үндэстэн”, “угсаатан”, “ястан” гэх мэт нэр томьёо ХХ зуунд бий болж, шинэчлэгдэж байсан бол “язгууртан”, “овогтон” гэх мэт уламжлалт нэр томьёо ховордсон байна. ЗХУ-ын угсаатны онол, бодлогыг тухайн улсын бүх үндэстнийг харгалзахгүйгээр хуулбарласан тул эдгээр нэр томьёо нь тухайн улсын нийгэм дэх зарим угсаатны өвөрмөц байдал, байр суурийг үнэн зөв тодорхойлж, тайлбарлаж чадахгүй. Нарийвчилсан тодорхойлолт байхгүйн улмаас угсаатан судлаач, антропологич, энэ талын Монголын мэргэжилтнүүдээс бусад зарим хүмүүс ийм нэр томьёог ойлгодоггүй, ашиглах нь тодорхойгүй байгаа нь зарим ойлголтыг хэрэглэхэд төөрөгдөл үүсгэдэг.

Дээр дурдсан Монгол Улс 1992 онд баталсан шинэ “Үндсэн хууль”-ийг баталсан нь тухайн нутаг дэвсгэрийн бүх ард түмнийг нэгэн зэрэг шинэчлэн тодорхойлсон бөгөөд “ард түмэн” нь тухайн нутаг дэвсгэрийн бүх иргэдийг төлөөлж байв. Гэвч Үндсэн хуулинд заасан “үндэстэн”, “яс үндэс” гэх мэт нэр

¹ Мэдээллийг Тариалан Сумын Засаг Даргын Тамгын Газраас гаргасан бөгөөд статистикийн хувьд 2023 оны тавдугаар сарын 3-ны өдөр авсан болно.

томьёоны тодорхой бус тодорхойлолтоос үүдэн зарим угсаатнууд өөрсдийгөө үндэстэн гэж нэрлэх, улмаар Монгол үндэстний өөрийнх нь утгыг төөрөгдүүлэхэд хүргэж байна. Бага ястанд үг хэлэх эрх хэсэгчлэн олгогддог ч гадаад харилцаанд улс төр, нутаг дэвсгэрийн утга агуулга бүхий эрх, ашиг сонирхол илүү өргөн хүрээтэй байх үед тэдний хууль эрх зүйн үр ашиг шууд хөндөгддөг (Bulag 2020). Түүнчлэн өгүүлэл бичигчдийн хээрийн судалгааны явцад хүмүүс харьяалагдах овгийнхоо нэрийг маш тодорхой хэлж байсан ба харин овгийн шинжийг илэрхийлэхдээ зарим хүмүүс өөрсдийнхөө таних тэмдгийг “угсаатан”, “ястан” гэж үзэн, үзэл баримтлалын хувьд тогтворгүй, холбогдох хэллэгийг асуухад үнэн зөв тайлбарлаж чадахгүй байна.

Википедиагийн монгол хувилбар дахь монгол үндэстний хүн амын статистикийн үр дүнгээс харахад тус улсын хүн амыг Монгол үндэстэн, бусад угсаатан гэж хуваадаг. Тэдгээрийн дотроос монгол угсаатнуудад голчлон Халх, Дөрвөд, Буриад гэх мэт багтдаг. Бусад үндэстэн бол Казах үндэстэн, тэр дундаа Хотон, Тува болон бусад түрэг угсаатнууд юм (<https://zh.wikipedia.org/wiki/>, n.d.-a). Дээрх ангиллаас харахад Монгол Улс дотоодын үндэстнүүдийг Монгол үндэстний бүлэг, Казах үндэстэн гэж хуваадаг. Монгол үндэстэн нь өөр өөр “ястан”-аас бүрддэг бөгөөд тэдгээрийн дотроос Халх хамгийн олон хүн амтай боловч Казах үндэстэнд “ястан”-ыг хуваадаггүй. Мөн турк казах үндэстэн болон бусад “ястан” нь өөр угсаатнаар хуваагдаж, монгол угсаатан болон бусад угсаатан нь арьсны өнгөөр ялгагдах, Казахуудыг бусад угсаатан биш, харин монголчуудтай ижил статустай үндэстэн гэж үздэг.

Монгол Улсын эрх зүйн мэдээллийн цогц системийн цахим хуудаснаас угсаатны бүлэг, ястны талаарх холбогдох нэр томьёог хайж үзэхэд “үндэстэн” гэдэг үг нь үндэсний хэмжээнд хамаарах буюу үндэсний хэмжээнд байгаа ойлголт, тогтолцооны утгыг илэрхийлэхэд хэрэглэгддэг болох нь тогтоогджээ. Үндэстэн дамнасан гэмт хэрэг, үндэсний аюулгүй байдал, үндэстэн-улс, үндэсний хэл гэх мэт, “угсаатан” гэдэг нь эрх зүйн болон соёлын утгыг голчлон илэрхийлдэг, тухайлбал: угсаатны соёл, зан үйл, эрх мэдэл гэх мэт. Ястан гэдэг нэр томьёо нь эх сурвалжийг эрэлхийлж үзэхэд үндсэн утга нь овог аймгийг төлөөлсөн тодорхой нийтлэг язгууртай бүлгийг илэрхийлдэг. Тухайлбал: Монгол ястнууд өөр өөр ангилалд хуваагдах овгийн тогтолцоотой (<https://legalinfo.mn/mn>, n.d.).

Энэ мэтээр олон нийтийн зарим албан хэрэглүүр, нэвтрэхийг толь бичигт үндэстэн, угсаатан, ястан зэрэг нэр томьёоны тодорхой утгыг нэг мөр заагаагүй ч бид тэдгээрийг янз бүрийн ангилалд хамаарах, өөр өөр шинж чанартай нэр томьёо болохыг тодорхойлбол,

“ястан”, “үндэстэн” гэсэн нэр томьёо нь ижил утгатай хэдий ч, дагалдах эрэмбийн харилцаа өөр байна. “Үндэс” язгуур нь “модны үндэс” гэсэн утгатай бол “үндэстэн” гэдэг нь “улс, овог” гэсэн нэр үг юм (《新蒙汉词典编委会 1999a》). “Үндэс” гэдэг нэр томьёо нь ХХ зууны эхэн үед “үндэстэн” гэсэн утгатай байсан бол одоо “үндэстэн” гэсэн утгаа алдаж “үндэс” буюу “суурь” гэсэн утгыг л хадгалсаар байна, тухайлбал: “Үндсэн хууль” гэсэн хэдий ч түүний “үндэсний” нэр нь уугуул утгаараа биш, “үндэсний” гэсэн утгыг илтгэж байна (Bulag 2020).

“Яс” гэдэг үгийн язгуур нь яс, гол, овог, гэр бүл, мах цус гэх мэт утгатай бөгөөд “ястан” гэдэг үг нь “овог, үндэстэн” гэж ойлгогддог (《新蒙汉词典编委会》 1999b). “Яс” гэдэг үг нь эцэг эхийн ураг төрлийн зүйрлэл бөгөөд ерөнхийдөө “үндэстэн” буюу “угсаатан” гэсэн хэллэгийг илэрхийлдэг бол “яс үндэс” нь угсаатны зүйрлэл болох “яс үндэс” гэж шууд орчуулагддаг, зарим буриадууд, Ойрад Монголчууд, казахууд “яс” гэдэг үгийг овог, овог аймгийг илэрхийлдэг байсан (Park, 2003) бол одоо “ястан” гэдэг нь тухайн улсын нутаг дэвсгэр дэх овог аймгийг голчлон тэмдэглэж байна. Угсаатан гэдэг үгийн анхдагч утга нь угсаа гарал, үүсэх төрөх гэсэн утгатай. Угсаа гэдэг үгийн язгуур нь төрөл, овог, төрөл зүйл, удам угсаа, угсаатан гэдэг нэр үг нь угсаа, удам угсаа гэсэн утгатай (《新蒙汉词典编委会 1999c》). Өдгөө тус улс үндсэндээ угсаа гэдэг үгийг янз бүрийн овог аймгуудыг нэрлэж, угсаатны бүлэг гэж орчуулж, “ястан” гэдэг үгийг цөөн тохиолдолд хэрэглэдэг болсон.

3. “Хотон” нэрийн талаарх үзэл бодол, дүн шинжилгээ

“Монгол-Хятад толь бичиг”-т “Хотон” гэдэг үгийг “Хуй үндэстэн” гэж орчуулсан бөгөөд энэ нь Хятадад амьдардаг Хуй үндэстэн, Өвөр Монгол, Монгол Улс дахь Хотон ястныг илэрхийлдэг. Энэ нь голчлон Исламын нийгэмлэгт хамаарах ерөнхий нэр томьёо юм. Лалын шашинтнууд, тэр дундаа Уйгур, Узбек, Казах гэх мэт янз бүрийн турк хэлтэн ястнууд, тэр ч байтугай исламын шашинд итгэдэг монголчууд хүртэл үндэс угсаа, шашин шүтлэг холилдсон үзэгдэл юм. Далижабу (Dalizhabu, БНХАУ-ын Төвийн Үндэстний их сургууль) энэ үгийг “Зүүнгарын лалын шашинтнууд, тэр дундаа Төв Азийн бүх үндэстний хүмүүсийг нийлээд Хотон хүмүүс, өөрөөр хэлбэл Хуй хүмүүс, Хуй аймгийн хүмүүс, Хуй худалдаачид гэж нэрлэдэг” гэж үзсэн байна (Санхүү 2015).

Монголын албан бичиг, ард түмэн “Хотон” гэж нэрлэдэг бөгөөд англи бичиг баримтад голчлон “Khoton”, “Hoton”, “Qotong”, “Qoton” гэх мэтээр бичдэг. Одоо үеийн үндэстнүүдийн нөхцөлд энэ

үг үндэстнийг голчлон хуваадаг. Эсвэл итгэл үнэмшилдээ тулгуурласан угсаатны бүлгүүд бөгөөд ялангуяа өнөөгийн Хятадад амьдарч буй Хуй хүмүүс, мөн Исламын шашин шүтлэгтэй бусад угсаатнууд, тухайлбал: Төвөд Хотон, Монголын Хотон, Бай Хотон, Ии Хотон гэх мэт.

Эрдэмтэд уг нэрийн гарал үүслийн талаар олон үзэл бодлыг дэвшүүлж, гол төлөв үндэс угсаа, итгэл үнэмшлийн тэмдэг, ангийн онцлог, таних тэмдэг, зохион байгуулалтын хэлбэр, хотын нэр гэх мэт дараах зүйлийг анхаарч үздэг. Үүнд:

1. “Хотон” гэдэг нэр томьёо нь Зүүнгар хаант улсын үед нүүдэллэн ирсэн “Тариачин” хүмүүсийн нэрийн орчуулга (Санхүү 2015).

2. Халимаг (Ойрад)-аас өгсөн нэр, Хотонгууд өөрсдийгөө “Уйгур”, Ойрадууд Бага Бухар буюу Хятадын өмнөд Шинжаан хязгаарын зургаан хотыг “Хотан” гэж нэрлэдэг ба монгол ардын аман болон бичгийн хэлэнд өргөн хэрэглэгддэг (Бадамхатан, 1995).

3. Ойрадууд Узбекиудыг Хотон гэж нэрлэхийн зэрэгцээ, Хотон Өөлд, Хотон Ойрад гэж хоорондоо гэрлэсэн Ойрад, Узбекийн удмыг хэлдэг. Дараа нь Хотон гэдэг үг түрэг хэлэнд сарт болон хувирч, Узбекиүүдийг Киргиз хэлээр бас сарт гэж нэрлэх болжээ (Nanzatov 2014).

4. “Хотон” гэдэг үг нь монгол хэлнээс гаралтай, боол гэсэн утгатай бөгөөд Чингис хаан Төв Азийн Хорезмын хаант улсыг байлдан дагуулж байхдаа Хорезмчуудад өгсөн нэр юм. Баруун Монгол, өөрөөр хэлбэл Ойрад Монгол дахь түрэг угсаатны нэрийг үргэлжлүүлэн хэрэглэж байгаа явдал юм (布尔都克夫 著 2016).

5. “Хотан”-аас гаралтай, Хотонгууд өөрсдийнхөө амьдралыг хамгаалахын тулд “Хотан”-ы дүрд хавчлагад өртөхгүйн тулд өөрсдийгөө эмэгтэй хүний дүрд хувиргадаг гэж үздэг¹

Мөн Уйгурын хотан ард түмнээ хамгаалж, ард түмэн нь хатны дурсгалд зориулан “Хотан” гэж нэрлэсэн гэсэн үзэл ч байдаг (<https://mn.wikipedia.org/wiki/>, n.d.).

6. “Хотан” хотын ижил нэрнээс гаралтай “Hoton” нь 18-р зууны эхээр Халимагуудын дунд бүхэл бүтэн бүс нутгийн ерөнхий нэр болсон гэж үздэг. Хотын нэр нь газар зүйн нэршилтэй холбоотой. Орчин цагийн монгол, халимаг хэлэнд “Hotong” гэдэг нь “Hoton” гэдэг үгийн хамрын авиа юм (Pelliot 1959).

7. Зүүнгарууд Шинжааны өмнөд нутгийг эзлэн авсныхаа дараа орон нутгийн татварын анхны тогтолцоог өөрчлөөгүй, харин тосгон, айл адил цусан төрлийн, ойр дотны хүмүүсээс бүрдсэн “хотон”

байгууллагаас хоол хүнс, татвар хурааж авдаг байжээ. Эдгээр хүмүүсийн өөрсдийнх нь амьдралын онцлог шинж чанарыг харгалзан үзэхийн тулд “хотон” гэдэг үгийг сонгосон (玉努斯江·艾力 2017).

8. Энэ үгийн дуудлага нь “Хот” хотынхтой төстэй. Хотон хүмүүс амьдралын хэв маягийн хувьд газар тариалан эрхэлж амьдардаг нь нүүдэлчин монголчуудаас ялгаатай. Тиймээс энэ нь үйлдвэрлэлийн хэлбэрийн нэрээр ялгагдана (李自然 2009).

Дээрх үзэл бодлын хувьд зохиогч бусад овгуудын нэрсээс үүссэн мэдэгдлийг үнэн зөв биш гэж үзэж байна. Нэгд, тариачдыг ажил мэргэжил гэж тэмдэглэдэг; Хоёрдугаарт, Хотонг угсаатны гарал үүсэл нь олон шинж чанартай байдаг ба Уйгур, Узбек гэх мэт нэр томьёо нь зөвхөн зарим бүлэг нь бусад цөөнхийн бүлгийг дуудаж байгаа тохиолдлыг илэрхийлдэг. Угсаатны бүлгийн нэрийн гарал үүслийг тайлбарлахад хангалтгүй; Гурав дахь нь, “сарт” гэсэн нэр томьёог ашиглах явдал юм. Энэ нэр нь анх Хорезмын хаант улсын бүх ард түмнийг хэлдэг. Дараа нь энэ нь аажмаар Лалын бүлгийн ерөнхий нэр томьёо болж өөрчлөгдсөн бөгөөд Юань гүрний дараа Лалын бүлгийг тусгайлан нэрлэсэн. “Хотон” гэдэг нэр томьёо нь 1678 онд Галдангийн захирч байсан Хуй овгийн албан ёсны угсаатны нэрээр гарч ирсэн.

“Хотон”, “Хотон”, “Хотан”-ын нэрийг цаашид лавшруулан судлах хэрэгтэй. Юуны өмнө, домог бол зөвхөн нөхцөл байдлын нотолгоо гэдгийг анхаарах хэрэгтэй юм. Илүү шинэ материал байхгүй бол энэ ижил нэр нь найдвартай биш, хоёрдугаарт, угсаатны бүлгийг зохион байгуулалтын хэлбэрээр нэрлэх санаа нь тохиромжтой биш юм. Хэдийгээр хоёр үг нэг язгуураас гаралтай боловч хоорондоо хамааралгүй (Fosse 1979). Эцэст нь, тухайн бүс нутгийн угсаатны бүлгүүдэд хотын нэрийг ашигласан олон жишээ бий. Хотан хот нь эртний торгоны замд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн эртний түүхтэй. Гэвч “Хотон” хэмээх ард түмэн үүссэн түүхээс үзэхэд тэд монголчуудын цэрэг дайны аянд мордохоос нэлээд өмнө Монголын бэлчээр, зэргэлдээх нутгуудад аль хэдийн ирчихсэн байсан бөгөөд “Хотан” гэж тодорхой үндэстэн, ястныг нэрлэж байгаагүй. “Хотон” гэдэг нэршил нь соёл, газар зүйн үндэстэн ястны ерөнхий нэр томьёо бөгөөд Хотон үндэстэн нь Хятад, Монгол даяар тархсан бөгөөд тэдгээр нь бөөн бөөгнөрөл, жижиг суурингаар хамт амьдрах онцлогийг харуулдаг. Иймд нэршил нь нийгмийн байгууллага, хотын нэрээс үүссэн гэсэн тайлбарыг ном зохиолд тодорхой тайлбарлаагүй тул нэмэлт судалгаа хийх шаардлагатай байна.

Монголчууд болон Хотонгуудийн хамгийн том ялгаа нь нүүдэлчин ба суурин, урт дурын ба хотын хэрэмд амьдардаг. Хотон ард түмэн голчлон тариалангийн аж ахуй эрхэлдэг нь нүүдэлчин

¹ Зохиогчийн хээрийн судалгааны явцад ихэнх Хотон хүмүүс ийм үзэл бодолтой байсан бөгөөд тэдний дунд “зөвшилцөл” бий болсон бололтой.

монголчуудаас ялгарах голялгааг бүрдүүлдэг; Амьдрах хэлбэр талаас нь авч үзвэл, Хотонгууд суурьшиж, хүн амын хөгжлийг дагаад аажмаар суурин, хотуудыг бий болгосон; Шашны үүднээс авч үзвэл, Эдгээр хотуудад суурьшсан хүмүүс нь лалын шашинт бүлгүүд байсан. Түрэг хэлтэн ард түмнийг исламчлах нь хот сууринд амьдрах шаардлага болгож, Исламын хотууд оршин тогтнож байгаа нь түрэг угсаатны хотжилтын үйл явцыг дэмжсэн (羽田明著, 张长利译, 余大钧校 1992). Товчхондоо, суурин, газар тариалан, шашны итгэл үнэмшлийн хооронд байгалийн зохицол бий. Энэ шинж чанар нь суурин түрэг хэлтэн угсаатны соёлын онцлогийг бүрдүүлдэг. Ойрад Монголчууд хот сууринг нүүдлийн тархай бутархай суурингаас ялгаж буй хамгийн чухал шинж чанарт нь үндэслэн нэр өгчээ. Иймд эдгээр хүмүүсийг “Хот” (хот, суурин) гэж нэрлэх нь энэ бүлгийн хүмүүсийн онцлогтой нийцэж байгаа юм. “Хот” гэдэг үг авиа зүйн өөрчлөлтөөр аажмаар “Хотон” болж хувирсан.

4. Хотон угсаатанчлал ба Монгол үндэстэний бүтээн байгуулал

Монголд Хотон угсаатны бүрэлдэн бий болсон нь Зүүнгарын хаант улс, Чин гүрний үеийн газар тариалангийн түүхтэй нягт холбоотой. 17-р зууны дунд үеэс Ойрад Монголын овог аймгуудын удирдагчид эдийн засгийн хөгжилд бүхнээ зориулж, газар тариалан эрхлэхийг дэмжиж, Хятадын Шинжаан бүс нутгаас байлдан дагуулагдсан олон тооны хүмүүсийг газар тариалан эрхлэх зорилгоор улсын төв рүү нь нүүлгэн шилжүүлж байв. Галдан хааны үед газар тариалангийн хөгжил цэцэглэн хөгжиж байв. 1678 онд тэрээр Шинжаан болон Дундад Азийн янз бүрийн үндэстнийг дараалан байлдан дагуулж, олзлогдогсдыг Илийн нутаг руу нүүлгэн шилжүүлэв. Тэгээд 1688 онд Халх монгол руу дайрахад бэлтгэв. Мөн зарим олзлогдогсдыг Илигээс Ховд, Улаангомын нутаг руу шилжүүлэн тариалан эрхлүүлжээ. 1697 онд л Галдан Чин гүрэнд ялагдаж Ховдын нутагт газар тариалан эрхэлж байсан түүхээ эцэслэжээ.

1715 онд Чин улсын засгийн газар Хотон хүмүүсийг нүүлгэн шилжүүлэх зорилгоор Ховд (王希隆 2012), Улаангомын болон бусад газарт ферм байгуулжээ. Энд 1754 онд Ховдын амбаны газар байгуулсан. 1761 онд Чин улсын засгийн газар Сайн заяатын чуулганыг албан ёсоор байгуулжээ. Дөрвөдийн зүүн ба баруун жигүүрт хамаарах эрх мэдэл, нийт 14 хошуу, Хойд хоёр хошуу ((清)会典馆编, 赵云田校 2006). Дөрвөдийн яамны харьяа нутаг дэвсгэрт Хотонгийн хүмүүсийг нэгтгэв. 1758-1765 онд Жуогийн (Altishahr Khojas) бослогыг дарсны дараа Чингийн засгийн газар олзлогдсон Хотонг олноор нь нүүлгэн шилжүүлснээр Хотонгийн хүн ам улам нэмэгджээ. 1767 онд энд

жанжны харш байгуулагдаж, Ховд баруун хойд зүгийн газар тариалангийн чухал бааз болжээ. Ийм учраас Чин улсын засгийн газар Ховд, Улаангомын нутаг дахь янз бүрийн яамдыг хуваан захирч, Аймаг, Хошуу, Сумийн захиргааны байгууллагуудыг байгуулжээ. Тэдгээрийн дотроос Хотонгууд баруун жигүүрийн холбооны тэргүүн Хотон сумын харьяанд байдаг бөгөөд 1921 оноос өмнө Хотонгууд үргэлж Жанжинг удирдаж байжээ (Санхүү 2015).

Зүүнгар хаант улсад тариалан эрхэлсэнээр нь Ховд, Улаангомын нутагт орших Хотон ардын тариалангийн түүх эхэлжээ. Хаант улс байгуулагдсан эхний үед Хотонгийн тоо харьцангуй цөөхөн байсан бөгөөд Галдан өмнөд Шинжаан, Дундад Азийг эзлэн олзлогсодыг булааж авсны дараа л хүн амын тоо тодорхой хэмжээнд хүрчээ. Галдан хааны засаглалын эхэн үед “Галдан хунтайжийн зарлиг” гарсан нь “Нийгмийн тогтвортой байдлыг сэргээж, засаглалыг бататгах зорилгоор өөрийн харьяанд байсан Өөлд, Хотон ард түмэнд хандсан” (达力扎布 2021) байв. Өршөөлийн хууль зарлагдсан нь Хотонгийн ард түмэнд тодорхой баталгаа өгсөн юм. Албан бичиг баримтад “Хотон” гэсэн нэр гарч ирсэн нь уг өргөдлийг захиргааны журмаар баталж, ард түмний дунд өргөн хэрэглэгдэж байсныг харуулж байна. Энэ хугацаанд “Хотон” нь олзлогдсон түрэг угсаатнуудыг хэлдэг. Тэдний бие даасан байдал нь үйлдвэрлэлийн нэгжүүд дээр суурилдаг. Эдийн засгийн хамтын нийгэмлэгийн хүрэнээс гадуур биш, бүлгүүд соёлын онцлогийг мэддэггүй. Зөвхөн хувь хүн, гэр бүлийг өөрийгөө танин мэдэхүй гэж үздэг. Энэ үед “Хотон” нь “бусад угсаатнууд энэ бүлгийг хүмүүс гэж нэрлэдэг” биш, “би өөрийнхөө угсаатны бүлэг гэж нэрлэдэг”. Эдгээр олзлогдсон хүмүүсийн хувьд Ойрад Монголын цол юм.

Чин улсын засгийн газар бууж өгсөн Дөрвөд хүмүүсийг удирдахын тулд Аймаг, Хошуу Сумын засаг захиргааны системийг ашигласан бөгөөд Хотон хүмүүсийг Дөрвөд аймагт шилжүүлэн суулгасан. 20-р зууны эхэн үед Б.Я.Владимирцов аяллын тэмдэглэлдээ, “Хотон хүмүүс 300-400 өрхтэй долоон элхэнээс бүрддэг” (Владимирцов, Розеном 1916) гэж тэмдэглэжээ. Газар тариалангаараа алдартай тэд хөрш зэргэлдээх Дөрвөдийн ард түмнээс ялгагдахгүй бөгөөд цорын ганц ялгаа нь шашны итгэл үнэмшил юм. Энэ үед Хотонгуудын хан эзэд Дөрвөдийн эрхшээлд байсан бөгөөд бусад харьяат хүмүүсийн адил татвар төлж, ноёдод үйлчилж байсан. Тэдний угсаатны төсөөлөл нь элхэн, өрх, сум-д тулгуурласан хэвээр байв. Цөөн хүн амтай тул элхэнээс гадуурх нэгдсэн бүлгийн таних тэмдэг хараахан бүрдээгүй байна. Урт хугацааны түүхэн хөгжлийн явцад Хотончууд орон нутгийн байгаль, соёлын орчинд байнга дасан зохицож, нэгдсэн байдаг ба шашны

өөр өөр итгэл үнэмшлийн улмаас, Хотон угсаатны өөрийгөө танин мэдэхүй аажмаар бүрэлдэн бий болсон нь бусад монгол аймгуудаас ялгаатай. Аажмаар “Хотон” нэрийг хүлээн зөвшөөрч, ухамсартай соёлын нийгэмлэг болон хөгжжээ. Чин улсын засгийн газар Хотон ард түмнийг сум/хошууны системээр удирдаж байв. Институцилагдсан тогтолцоо нь овгийн нийгмийн тогтолцоог аажмаар давж, энэ нь Хотон ард түмний овог, өрхүүдийн нэгдсэн систем болсон. Хотон угсаатны бүлэг шинжтэй болгохыг дэмжсэн. Гэвч энэ хугацаанд “Хотон” хэмээх угсаатны ухамсар бүрэлдэн тогтож чадаагүй байна. “Хотон” гэдэг нь нэршлийн хувьд Хотонгийн өөр нэг нэр нь эргэн тойрны монголчуудын соёлын утга юм.

1924 онд ЗХУ-ын дэмжлэг туслалцаатайгаар Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс байгуулагдаж, социалист хувьсгал, бүтээн байгуулалтын үе рүү үсрэн оржээ. Шинэ засаг захиргааны хуваарь нь угсаатны бүлэг, аймгуудын тусгаарлалтыг эвдэж, аажмаар нэгтгэсэн. Монгол Улс ч гэсэн орчин үеийн утгаар үндэстний улс байгуулахыг зорьж байна. Гэсэн хэдий ч ЗХУ-ын нөлөөгөөр 1921-1950 онд тус улсын янз бүрийн угсаатны зарим онцлог шинж чанар алга болж, угсаатны онцлогийн талаарх ойлголт аажим бүдгэрч байв. Монгол Улс 1940-1980-аад он хүртэл Зөвлөлтийн угсаатны онолын удирдлагаар ялган таних ажлыг хийж, Бага ястны онцлогийг шинэчлэн тогтоож, мөн чанарыг нь бэхжүүлсэн. Энэ үед Зөвлөлтийн үндэстний онолыг хуулбарласан ч Ястан, Үндэстэн, Угсаатан, харин угсаатны шинэ тодорхойлолт нь Монгол дахь угсаатны бүлгүүдийн тодорхойлолтыг илүү тодорхой болгож, угсаатны бүлгүүдийг өөр өөр бүлэгт хуваасан байна. Орчин үеийн үндэстний улсыг байгуулснаар Монголын бүх овог, ястан иргэншилтэй болж, угсаатны нэрсийг хүлээн зөвшөөрч байна. “Хотон” хэмээх нэр нь овгийн эдийн засаг, соёлын нийгэмлэгийг аажмаар давж, Засгийн газар, ард түмэнд ерөнхийдөө хүлээн зөвшөөрөгдсөн. Түүний овог нь өөрийн нэрээс ардын нэр, ардын нэрээс албан ёсны нэр болон хувирах үйл явцыг туулсан гэж хэлж болно. Нэршлийн хувьд “бусад угсаатныг хүлээн зөвшөөрөх”-өөс “өөрийн угсаатны бүлгийг хүлээн зөвшөөрөх”, “ардын” нэршилээс “албан ёс”-ны нэршил рүү шилжсэн гэж хэлж болно.

5. Хотон хүмүүсийн ижилшил ба өөрчлөлт

Монголын соёл, исламын соёл харилцан шүтэлцэж, мөргөлдсөн нийгмийн орчинд Хотончуудын бүрдүүлсэн түүхэн ой санамж нь угсаатны онцлогийг хадгалж байдаг. Тодруулбал, угсаатны бүлгүүдийн өөрчлөлт, соёлын өв уламжлал, итгэл үнэмшил, зан заншил зэрэг нь хоёр соёлын нэгдэл, өөрчлөлтийн сүүдрийг харуулж байна. Монголд тооны хувьд сул

тал нь өөрийгөө цөөнхийн бүлэг эсвэл цөөнхийн итгэл үнэмшлийн бүлэг гэж тодорхойлох, улмаар өөр өөр соёлын бүлгүүдэд нэгдэх шаардлагатай болдог. Үүний зэрэгцээ энэ бүлэглэл нь Монголын соёл, Исламын соёлын зааг дээр байгаа бөгөөд соёлын интеграцчлалын “бүтээгдэхүүн” юм. Тиймээс тэдний угсаатны өвөрмөц байдал нь түүхэн бөгөөд бодитой, ухамсартай, бүтээлч шинж чанартай байдаг.

6. Угсаатны өвөрмөц байдлын түүхэн үндэс

Монголын цөөнхийн бүлгүүдийн нэг болох Хотон угсаатны өөрийн гэсэн үзэл төлөвшсөн гол шалтгаан нь угсаатны нийтлэг ой санамж юм. Угсаатны гарал үүслийн талаарх түүхэн мэдээллийг зарим эрдэмтний аяллын тэмдэглэл, судалгаанаас авч болно.

Дорно дахины судлаач Г.Н.Потанин 1876-1877 онд аялахдаа баруун монгол дахь овог аймгуудыг судалж, Хотон угсаатны бүлэг бүрэлдэхүүнд Киргиз овог, Бурут овог багтаж болохыг онцлон тэмдэглэсэн (Потанинымь, 1881). Б.Я. Владимирцов Потанины цуглуулсан Хотон хэлний үгийн сангийн материалд тулгуурлан 1911 онд Улаангом нутгаас цуглуулсан хэлний үгийн сангийн материалыг харьцуулах зорилгоор нэмж оруулжээ. Уг угсаатны бүлэг нь түрэг-сартуул, Хар-киргиз угсаатны янз бүрийн түрэг овгуудаас бүрддэг гэж үздэг (Владимирцов, Розеномь 1916). А.Н.Саймалович Түрэг үг хэллэг, дүрмийг мэргэжлийн үүднээс харьцуулсан цогц дүн шинжилгээг хийн энэ угсаатны бүлэг нь эртний Уйгуруудаас гаралтай гэж таамаглажээ. Үүнд Хятадын өмнөд хэсэгт орших Шинжааны бүс дэх Түрэг Сартуул, Киргиз угсаатнууд орно (Саймаловичь, Розеном 1916). Г. Е. Грумм-Гржимайло “Хотон” гэдэг нь үндэстэн биш, харин лалын шашинд итгэдэг, суурьшсан монгол ард түмнийг хэлдэг гэж үздэг. Тэд өөрсдийгөө нүүдэлчдээс ялгахын тулд өөрсдийгөө Хотон гэж нэрлэдэг бөгөөд энэ нь “амьдарч буй ард түмэн” гэсэн утгатай. Биологийн үүднээс авч үзвэл тэд Дөрвөд, Урианхай хүмүүсээс илт ялгаатай. Хар-киргиз хүмүүстэй илүү төстэй Ари үндэстний төрхтэй, Хятадын өмнөд Шинжаан бүс нутгаас гаралтай түрэг хэлтэн ард түмэн юм (Грумм-Гржимайло 1926).

Дээрх шинжилгээг 19-р зууны сүүлч, 20-р зууны эхэн үеийн Монголын баруун бүс нутагт хийсэн аяллын тэмдэглэл, хэрийн судалгааны тайланд голчлон тусгасан болно. 1950-иад оны дараа зарим судлаачид Хотон угсаатны гарал үүслийг харуулсан. Дэвид Брофи (Dr. David Brophy, Австралийн Сидней их сургууль) Хотоныг исламын шашинд орсон монгол хүн гэж үздэг. Голдуу Зүүнгар овгийн Хойд овог, Тэд Таримын сав газрын түрэг хэлтэн лалын шашинт нийгэмд амьдарч байсан тул аажмаар Хотон (Лалын шашинтнууд) болон хувирчээ (Brophy

2013). В.З.Нанзатов Хотончууд ойрадууд болон өөр хоорондоо гэрлэсэн узбекийн удам гэж үздэг (Nanzatov 2014). С.Бадамхатан тэднийг Зүүнгарын хаант улс, Чин гүрний мэдэлд олзлогдсон өмнөд Шинжаан, Төв Азийн түрэг хэлтэн үндэстний үр сад гэж үзэж байв (Бадамхатан 1995). Б.Санхүү энэхүү угсаатны бүлгийг өвөг дээдэс нь иранчууд (персүүд)-тэй цусан төрлийн холбоотой Сэмү үндэстнээс гаралтай гэж үздэг. Хятадын уран зохиолд Сэмү, Уйгур, Гаочэ зэрэг янз бүрийн цол хэргэмүүд байдаг бөгөөд Уйгур, Казах, Киргиз, Узбек, Тажик, Туркмен, Хотон, Татар болон бусад олон үндэстний найрлагатай(Санхүү 2015). Үүнээс гадна зарим судлаачид Хотон үндэстний угсаатны гарал үүслийн хувьд дунганчууд багтдаг гэж үздэг (李晶主 2017).

Эдгээр баримт бичигт бичигдсэн Хотон угсаатны угсаатны гарал үүслийн тухай түүхэн материалууд нь уг угсаатны гарал үүслийн хилийн үүсэл, өөрчлөлтийг судлахад тустай. Хотон угсаатны гарал үүсэл нь нэр шигээ өөр өөр үзэл бодолтой байдаг. Ерөнхийдөө ихэнх хүмүүс өөрсдийгөө Хятадын Шинжаан бүс нутгаас шилжин ирсэн түрэг хэлтэн ястнууд гэж боддог. Антропологийн үүднээс ажигласан уу, эсвэл соёлын үүднээс дүгнэсэн үү, тэд бүгд түрэгийн соёлын онцлог шинж чанартай бөгөөд олон шинж чанартай байдаг. Эдгээр өөр өөр угсаатны бүлгүүд түүхэн нийтлэг үндэслэлээр ижил шашны итгэл үнэмшлийг баримталдаг. Тасралтгүй интеграци, хөгжлийн явцад олон соёлын шинж чанартай угсаатны бүлгүүд бий болж, угсаатны нийтлэг гарал үүсэл, түүхэн ой санамж нь Хотон угсаатны өвөрмөц байдлыг бий болгох нийгмийн үндэс суурь болжээ. Энэхүү угсаатны нийтлэгийг бий болгосон анхны төсөөлөл нь Хотонг өвөрмөц угсаатны бүлэг болгон хадгалах түүхэн үндэс суурь болж, гарал үүслийг судлах, “өөрийгөө” ойлгох явдал юм.

7. Биений шинж чанарын бүтэц, хэмжээс

Хотон угсаатны соёлын онцлогийг түүхэн ой дурсамжаас олж мэдэх хэрэгтэй. Бодит байдал дахь ижил төстэй байдал нь илүү бүс нутгийн болон шаталсан ялгаатай байдаг. Газар зүйн орчин нь угсаатны өвөрмөц байдлыг өөрийн соёлд нөлөөлдөг бөгөөд энэ нь угсаатны хувийн шинж чанарыг шаарддаг. Хээрийн мөрдөн байцаалтын явцад Хотонгууд өвөг дээдсээ Дундад Ази, Хятадын Шинжаан бүс нутгаас Зүүнгар хааны үед нүүдэллэн ирсэн гэж ерөнхийд нь үздэг байсан нь тогтоогдсон. Үүнд тодорхой мэдээлэл байхгүй ч Зүүнгар хааны харьяат гэж үздэг байжээ. Угсаатны гарал үүслийг бүртгэх түүхэн баримт бичиг. Тэдний баатар Галдан Бошогт хааны хувьд мөн тодорхой хэмжээний баатрыг шүтдэг, Тиймээс тэд Зүүнгар хааны харьяат хүмүүстэй

адилтгаж байгаа нь ойлгомжтой. Түүхийн хувьслаар Галдангийн ялагдал, Чин гүрний засаглалын үед Хотонг үндэстний өөрийгөө таних нь Зүүнгарын хаант улсын харьяат байснаас Чин гүрний үеийн Дөрвөд хааны харьяат болон хувирчээ. Энэ хугацаанд Аймаг, Хошуу, Сум зэрэг захиргааны удирдлагын системээр Хотонгийн ард түмний өөрийгөө таниулах онцлогийг тодорхойлсон. 1911 онд Чин гүрний төгсгөл хүртэл иргэний үнэмлэх, таних тэмдэг дахин өөрчлөгдсөн.

1921 онд Монгол Ардын Хувьсгалт нам ялсны дараа феодалын эсрэг, колоничлолын эсрэг тэмцэлд ард түмнийг удирдан чиглүүлсэн. Феодалын эрэмбийн тогтолцоог устгаж, Хотон ард түмэн феодалын хамжлагаас иргэн болон хувирч, тэдний угсаатны ухамсар аажмаар сэргэж байв. 1924 онд БНМАУ-ын анхдугаар Үндсэн хууль батлагдсанаар тухайн нутаг дэвсгэрт байгаа бүх ард түмний харьяат байх эрх зүйн хамгаалалт бий болсон. Тус улс 1940-1980-аад он хүртэл үргэлж Зөвлөлтийн үндэсний онолыг сурталчилж, Төрөл бүрийн угсаатны бүлгүүдийн түүхэн нийгэмлэг аажмаар бүрэлдэж, Үндэстний ялгарал нь янз бүрийн ястан, угсаатны онцлогийг тодорхой болгож, овог, угсаатны бүлгүүдийн талаарх мэдлэгийг дээшлүүлдэг. Ялангуяа 1960-аад оны угсаатны судалгааны ажил, цаашид Бага ястан үндэсний онцлогийг тодорхойлж, угсаатны бүлэг тус бүрийн өвөрмөц байдлыг сэргээсэн. Түүнчлэн Монгол Улсын улс төр, эдийн засаг, соёлын төвүүд нийслэл Улаанбаатар хотод оршдог. Нийслэлээс бусад аймаг, хотуудын хөгжил жигд бус байна. Хотончууд баруун хилийн аймгуудад эрт дээр үеэс нутаглаж ирсэн. Эдгээр асуудалтай тулгарсан тус улс 1994 онд баруун аймгуудыг хөгжүүлэх талаар холбогдох бодлого, арга хэмжээг боловсруулсан нь нөхцөл байдлыг тодорхой хэмжээгээр хөнгөвчлөх, үндэсний онцлог, иргэншлийг нэгтгэсэн юм.

Хотон угсаатны өвөрмөц байдлыг бий болгох нь олон талт байдал, байнгын өөрчлөлтийн үйл явц юм. Нийгмийн өвөрмөц байдлын хувьд энгийн хүмүүс зөвхөн өдөр тутмын амьдралдаа анхаарал хандуулж, үндэс угсаагаа зориудаар илэрхийлдэггүй. Монгол Улсад иргэдийг Халх Монгол, Ойрад Монгол гэж хоёр ангилдаг. Баруун Монголын нутаг дэвсгэрт байгаа угсаатнууд нь голдуу Ойрад монголчууд бөгөөд жирийн иргэд зарим шашин шүтлэгтэй газар, тусгай бүс нутгийг эс тооцвол зориуд бусдыг ялгаж, өөрийн онцлогийг онцолж үздэггүй гэж ерөнхийд нь үздэг. Улс төрийн шинж чанарын хувьд Монголын Хотон угсаатан өмнөд Шинжаан, Төв Азийнх өөр өөр овог аймгуудын онцлогтой. Тэд дайнд олзлогдон Зүүнгарын хаант улсын боол болсон. Чин улсын төрийг нэгтгэсний дараагаар тэднийг ангилсан. Дөрвөдийн феодал ноёд ард түмэнд захирагдаж, Монголын ард түмэн Монголын ардын хувьсгалын дараа тус улсын

иргэн болох хүртлээ өөрийн мөн чанар нь улс төрийн шинж чанаргүй байснаас феодалын харьяат болон орчин үеийн улсын иргэн болон хувирч, үндэсний ухамсар нь хөгжлийг дагаад аажмаар бүрэлдэн тогтжээ. Хотон ард түмэн Ойрад Монголчуудын бүрэлдэхүүнд нэгдсэн бөгөөд нэгэн үе Чин гүрний Зүүнгар хаант улс, Дөрвөд аймгийн харьяанд байсан тул Ойрад Монголчуудын ангилалд багтсан. Монгол дахь угсаатны бүлгийг тодорхойлоход Хотон угсаатны бүлэг гэж тодорхойлсон. Соёлын шинж чанарын хувьд Монгол дахь Хотон угсаатны соёл нь олон соёлын цогц юм. Нэг талаасаа монгол соёлын хүрээлэлд удаан амьдрах нь хэл бичиг, соёл, зан заншлын хувьд монгол соёлын онцлогийг харуулдаг. Нөгөөтэйгүүр, Ислам, Буддизм, эртний бөө мөргөлийн хослол нь шашин, соёлын холимог шинж чанарыг харуулдаг. Түүнчлэн угсаатны гарал үүсэл, биологи, удамшлын үүднээс авч үзвэл Монгол дахь Хотон угсаатныг түрэг хэлтэн ястан гэж тодорхойлдог (Katoh et al. 2005).

8. Соёлын өвөрмөц байдал, өөрчлөлт

Хотонгууд Хятадын Шинжаан бүс нутгаас Улаангом руу нүүж ирсний дараа тэдний гадаад байгаль, соёлын орчин өөрчлөгдөж, амьдралын зан дадгал, соёлын итгэл үнэмшил зэрэг олон элемент өөрчлөгдсөн байна. Иймээс эргэн тойрныхоо Дөрвөд болон бусад угсаатны бүлгүүдтэй харилцах явцад өөр өөр соёлтой солилцоо, мөргөлдөөнтэй тулгарах нь зайлшгүй юм. Өөрчлөлийн олон шинж чанар, соёлын дасан зохицох чадвар нь Хотон үндэстний угсаатны ухамсарт үргэлж нөлөөлдөг. Өнөөдөр бидний харж буй Хотончууд бол олон соёлт үзлийг урт хугацаанд тохируулсны үр дүн юм. Тэдгээрийн дотроос Хотон угсаатны нэг чухал шинж чанар болох шашны итгэл үнэмшил нь өөрсдийн угсаатны өвөрмөц байдлыг хадгалахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.

Хотон үндэстний соёл нь хөрш Дөрвөд үндэстний хэл, хувцас, хоол хүнс, зан үйл, шашин шүтлэг гэх мэт олон зүйлийг шингээж авсан. Хэл нь Дөрвөд аялгуутай ижил, үйлдвэрлэл, амьдрал нь голчлон газар тариалан, мал аж ахуй хосолсон, ёс заншил, нийгмийн зохион байгуулалт нь бараг ижил байдаг. Гэхдээ эдгээр нь Хотон угсаатны онцлог нөлөөлөхгүй бөгөөд тэд өөрсдийн ухамсрын өвөрмөц байдлыг үргэлж хадгалж байдаг. Хотон хүмүүсийн хэн болох нь харьцангуй тодорхой бөгөөд уян хатан байдаг. Энэ угсаатны бусад ястнаас ялгарах гол онцлог болохын хувьд шашны итгэл үнэмшил нь уг угсаатны бүрэлдэн тогтоход чухал үүрэг гүйцэтгэж, оюун санааны ертөнц, соёлын амьдралд нь нөлөөлдөг. Хотончуудын шашны итгэл үнэмшлийн тухайд зарим эрдэмтэд “Ахмад үеийнхэн өвөг дээдсийнхээ итгэл үнэмшлийг мартсан, молда нар бүгд өнгөрчээ, тэдэнд өөрийн гэсэн хэл байхгүй, исламын

шашны зарим судар бичгээс өөр юу ч байхгүй” гэж онцлон тэмдэглэжээ” (Потанинымь 1881). “Өнөөгийн Хотончууд болон Монголчуудын нэг ялгаа нь тэдний шашны итгэл үнэмшилд оршдог ч тэдний шашны итгэл үнэмшил нь Буддын болон Бөөгийн шашинтай холилдсон Исламын үлдэгдэл юм”(Владимирцов, Розеномь 1916). “Тэдний дийлэнх нь лалын шашинд итгэдэг ч зарим хүмүүс Буддизмд албадан итгэсэн ч шашны ойлголт нь сул байдаг” (Magdalena et al. 1979) гэж хэлж болно. Хотончуудын бүлгийн ухамсар нь бусад бүлгүүдтэй харилцахдаа бүрэлдэн тогтдог боловч үүнд Дөрвөд хүмүүсийн хэл, соёл, зан заншил нөлөөлдөг. Гэвч Ойрад Монголын нийгэм дэх Хотон үндэстний өөрийгөө танин мэдэхүйн сэргэлтэд шашны итгэл үнэмшил ямагт давамгайлж, угсаатны өвөрмөц онцлогийг хадгалсаар ирсэн бөгөөд урт хугацааны түүхэн дамжлагад шашин, ёс заншил хоорондоо өрсөлдөж ирсэн. Итгэл үнэмшил нь Исламын үлдэгдэл Буддизм, Бөөгийн шашны эрлийз шашныг аажимдаа гаргаж ирдэг. Итгэл үнэмшлийн өөрчлөлт нь угсаатны өвөрмөц байдлыг өөрчлөхгүй, харин угсаатны өвөрмөц байдлыг бэхжүүлдэг.

Хотон үндэстний шашны өвөрмөц байдлын хөгжил нь динамик түүхэн үйл явц юм. Тэдний итгэл үнэмшил нь Баруун Монголд амьдрахаас өмнө төлөвшсөн эсэхийг мэдэх боломжгүй ч Потанины аяллын тэмдэглэлээс харж болно. 19-р зууны төгсгөлд Хотончуудын шашны итгэл үнэмшил нь холимог хандлагатай байв. 1930-аад онд Монгол Ардын Хувьсгалт Нам улс орны шашны итгэл үнэмшлийн эсрэг албадлагын арга хэмжээ авч, шашны хүчийг аажмаар сулруулж, анхны цөөн тооны шашны дурсгалт газруудыг бараг үгүй болгож, Хотончуудын итгэл үнэмшилд ч ихээхэн нөлөөлсөн. 1990-ээд оныг хүртэл Монголд ардчилсан хөдөлгөөний давалгаа хөдөлж, либерализм, үндэсрхэг үзлийн урсгал орж, тус улсын цөөнх овог аймгуудын үндэсний ухамсар, шашин шүтлэг дахин сэргэж эхэлсэн. Тус улс “Шашин шүтэх эрх чөлөө”-ний бодлогыг хэрэгжүүлсний дараа Хотончууд лалын шашин шүтлэгээ аажмаар сэргээсэн. 1991 оны 3-р сард шашныг сэргээх, Коран судрыг сэргээх, молда нарыг сургах гэх мэт “Кудая нийгэмлэг” байгуулагдав (Лхамжав 2015). Хотончуудын хувьд шашны итгэл үнэмшил нь угсаатны өвөрмөц байдлыг хадгалах гүн гүнзгий сэдэл бөгөөд энэ нь нийгмийн өвөрмөц байдлын хамгийн чухал хүчин зүйлүүдийн нэг юм. Хотонгийн ард түмэн уламжлалт үйлдвэрлэл, амьдралын хэв маягийг дагаж мөрддөг төдийгүй шашны итгэл үнэмшлийн сэргэлт нь тэдний өөрийгөө танин мэдэхүйг тасралтгүй бэхжүүлэхэд тусалдаг.

Монгол дахь Хотончуудын хувьд угсаатны өвөрмөц байдал, шашны итгэл үнэмшил нь хоорондоо нягт холбоотой байдаг. Гэсэн хэдий ч ихэнх хотончууд өөрсдийгөө мусульманчууд гэж үздэгийг тэмдэглэх нь зүйтэй. Гэвч бодит байдал дээр зарим молда нар

гэртээ исламын сонгодог ном, хурим, оршуулгын ёс заншил, овоо тахилгын зарим Исламын ёслол зэргийг эс тооцвол Исламын шашинтай холбоотой шашны зан үйл байдаггүй. Баруун Монголын угсаатны өвөрмөц байдлын талаарх судалгааны тайланд мөн Хотончуудын дөнгөж 50% нь уламжлалт шашнаа лалын шашин, 37.9% нь Буддизм гэж итгэдэг гэж онцолсон. Энэ тоо аажмаар нэмэгдэж байна (Беспалов и др. 2018). Нэг талаас, Хотон үндэстний угсаатны өвөрмөц байдал улам бэхжиж, нөгөө талаас өвөрмөц байдлын хүчин зүйлүүд байнга өөрчлөгдөж байдаг. Угсаатны өвөрмөц байдал нь нийгмийн байнгын үзэгдэл гэж хэлэхээс илүүтэй эрч хүчтэй түүхэн хөгжлийн үйл явц гэж хэлэх нь зүйтэй болов уу. Даяаршлын үйл явцад Хотонгийн хойч үеийнхэн өөрсдийн үндэс угсаатны онцлогоо аажмаар бэхжүүлж байна. Гэсэн хэдий ч энэ нь зарим талаар нарийн арга замаар байнга хувьсан өөрчлөгдөж байдаг нь уламжлалт соёлын өвөрмөц байдал, ялангуяа шашны итгэл үнэмшлийн өвөрмөц байдалд тодорхой хэмжээгээр заналхийлж байна.

Угсаатны нийгэмлэгийн хувьд Хотон үндэстэн бүрэлдэн тогтсон нь түүхэн зайлшгүй шаардлага төдийгүй соёлын нөлөөллийн үр дүн бөгөөд түүний өвөрмөц байдал нь гол төлөв соёлын элементүүдээр илэрхийлэгддэг. Хүн амын шилжилт хөдөлгөөн, нийтлэг газар нутаг, өөр үндэстэн ястны гэрлэлт зэрэгтэй холбоотойгоор соёлын өнгө нь тогтвортой байх хандлагатай болж, бусад угсаатны бүлгүүдээс ялгаатай хил хязгаарыг бүрдүүлж, аажмаар Монгол дахь олон ястны дунд онцгой итгэл үнэмшилтэй бүлгүүдийн нэг болон хувирч байна. Шашны итгэл үнэмшил нь түүний хамгийн их төлөөллийн таних тэмдэг бөгөөд Буддизмыг голлон шүтэж буй Монгол орны хувьд энэ нь өвөрмөц, эсрэг тэсрэг соёлын өвөрмөц байдлыг бүрдүүлж, соёл, итгэл үнэмшлийн хувьд маш онцгой бүлэг болжээ. Тэд өөр өөр өвөрмөц байдлын хооронд тэнүүчилдэг. Шашны итгэл үнэмшил нь угсаатны өвөрмөц байдлыг тодорхойлоход чухал үүрэг гүйцэтгэдэг бөгөөд итгэл үнэмшил нь тэднийг бусад угсаатны бүлгээс ялгах гол хил хязгаар юм. Гэвч энэ жишээн дээрх судалгаанаас үзэхэд итгэл үнэмшил сулрах нь угсаатны шинж чанарт ижил өөрчлөлт ороогүйг харж болно. Угсаатны өвөрмөц байдал нь угсаатны амьдралын явцад хувь хүмүүсээс илүү аажмаар бүрэлдэж байна, цаг үеийн өөрчлөлтийг дагаад угсаатны өвөрмөц байдал тасралтгүй бэхжиж, соёлын өвөрмөц байдалд нөлөөлөх зарим хүчин зүйлс аажмаар суларч, Хотон угсаатны өвөрмөц байдлыг бүрдүүлэх итгэл үнэмшлийн үүрэг улам бүр багассаар байна.

Дүгнэлт

Монгол нутагт Хотон угсаатны үүсэл, үүсэн бий болсон нь Зүүнгар хаант улсын түүхтэй нягт холбоотой бөгөөд Зүүнгар хаант улсын армийн хэрэгцээ шаардлага, Чин улсын хилийн хамгаалалтаас үүдэн тэд Монголын баруун хязгаар руу нүүдэллэн иржээ. Урт хугацааны түүхэн хөгжлийн явцад олон үндэстэн, соёл иргэншил нэгдэж, угсаатны гарал үүсэл нь тариачид, Төв Азийн үндэстэн, угсаатны бүлэг, нутгийн уугуул иргэд зэрэг олон шинж чанартай болсон байна. Гиймээс Хотон нэрийн түүхэн хувьсал нь тухайн бүлгийн итгэл үнэмшил, анги зэрэг соёлын бэлгэдлийг “бусад” танин мэдсэний үр дүн биш юм. Энэ нь мөн энэ бүлгийн гишүүд хүлээн зөвшөөрч, аажмаар өөрийгөө тунхаглагч болж хувирах үйл явц юм. Хотон угсаатны бүрэлдэхүүн нь эртний үндэстнээс ялгарч, шинэ соёлын орчинд нийгэм, соёл, шашны шинэ нөхцөл байдлыг тайлбарлаж, дамжуулсан угсаатны нэгдэл гэж хэлж болно.

Хотончууд нь Монголын жижиг ястны нэгдэл боловч энэ ястан нь Монголын бусад үндэстэн ястантай эн тэнцүү байр суурь эзэлдэг. Хэдийгээр тодорхой хэмжээгээр гадуурхагдсан ч төвөөс холдоогүй.

Монголын түүх, төрийн байгуулалтын талаарх эрдэм шинжилгээний судалгаа нь зөвхөн Монгол, Хятад, Оросын хүрээгээр хязгаарлагдаж, тухайн орны янз бүрийн угсаатны түүхийн өгүүлэмж, төв болон захын бүс нутгийн харилцан үйлчлэлээр хүрээгээ тэлж чадаагүй байна. Хотон угсаатны үүсэл, хувьсал, хөгжил нь олон үндэстний соёлыг хамардаг. Чин гүрнээс хойшхи угсаатны харилцан үйлчлэл, шилжилт хөдөлгөөний баялаг түүхийг урт удаан түүхэн дэх холимог үндэстэн ястны харилцан үйлчлэл гэж хэлж болно. Цаашид солилцоо, солилцоо, холилдсоны дараа хоёрдогч ястны ердийн нэгэн жишээ бий болж, түүний хувьсал, хөгжлийн түүх нь Монгол улсын үндэстний бүтээн байгуулалтын түүхийн бичил ертөнц юм.

Хотон угсаатны онцлогийг тодорхойлох олон тусгай хүлээн зөвшөөрөлтүүд байдаг бөгөөд энэ нь цаг хугацаа, орон зай, нийгмийн өөрчлөлтийн дагуу явагдана. Модернизацийн нөхцөл дэх өвөрмөц байдал нь онолын тогтсон хил хязгаараас давж гардаг. Иймээс Хотон угсаатны онцлогийг олон үндэстний шинж чанарын үүднээс судалж, угсаатны онцлогоос гадуурх түүх, соёлын хүчин зүйлс, мөн угсаатны доторх олон түвшний, өөрчлөгдөж буй танин мэдэхүйн тухай ойлголтоор дамжуулан Хотон угсаатны өвөрмөц байдлын хэлэлцүүлгийг ойлгохын утга учир юм. Нэмж дурдахад, Хотонгийн тухай судалгаа нь судлаачдад монгол угсаатныг судлах өвөрмөц өнцгөөс харах боломжийг олгохоос гадна монгол үндэстний үйл явцад Бага ястангууд төрийн машиныг ажиллуулах

ямар ч сонголт байхгүй гэдгийг эргэцүүлэн бодох боломжийг олгоно. Төрийн бүтээн байгуулалт, түүхийн хөгжил, цаг үеийн дэвшилд дарагдахгүйн тулд цөөнхийн бүлгүүд өөрсөддөө, бусад бүлгүүд болон улс орныхоо харилцааг зохицуулж, дасан зохицож, өөрчлөлтөнд өөрийгөө бэлтгэх ёстой.

Abstract

REIMAGINING ETHNIC IDENTITY: MONGOLIAN NATION-STATE ONSTRUCTION AND THE SELF-IDENTITY OF THE KHOTON ETHNIC GROUP

by Haqinfu and Dashzeveg Urnukhdelger

This paper aims to analyze how Mongolian Khoton people have chosen to identify themselves with various cultural identities. Based on Mongolian ethnic theories and policies, as well as the geographical location in which they reside, the many identity choices they make during the identification process are examined in terms of race, ethnicity, and community. “Khoton”, as their identity, has developed from being named by the “other” to a self-identified ethnic name and has a variety of cultural attributes. This study argues that the Khotons’ shared historical memory, production activities, and cultural practices are crucial to their identity. The Khotons, as a minority community, are subject to the state system and have taken no hold in their own survival and growth discourse. They are threatened by history and the passage of time, and in order to live and evolve, they must adapt and seek themselves by modifying their relationships with others and the state.

Keywords: Khoton ethnic group, Mongolia, state organization, similarity

Ном зүй

(清)会典馆编, 赵云田校. (2006). 《钦定大清会典事例 理藩院》. - 2006年, 第45页. . 《新蒙汉词典编委会》. (1999)a. 《新蒙汉词典》. 商务印书馆, 1999年, 第1240页. . 《新蒙汉词典编委会》. (1999)b. 《新蒙汉词典》. 商务印书馆, 1999年, 第1760-1761页. . 《新蒙汉词典编委会》. (1999)c. 《新蒙汉词典》. 商务印书馆, 1999年, 第1173页. .

Atwood, P. C. (2015). *The Administrative Origin of Mongolia s Tribal Vocabulary*. Ulan-Ude: Eurasia: Statum et Legem, 2015: pp 7-45.

Brophy, D. (2013). “The Junghar Mongol Legacy and the Language of Loyalty in Qing Xinjiang.” *Harvard J.*

Asiat. Stud. 73: 231–258.

E.Bulag, U. (2020). “Ethnicity, National Unity and Law in Mongolia.” *Ulaanbaatar.*, 2020. - 52 p. Fosse, M. tatar. (1979). “The Khotons of western Mongolia.” *Acta Orient. Acad. Sci. Hung* 33: 1–37. <https://legalinfo.mn/mn>. (n.d.). Эрх зүйн мэдээлийн нэгдсэн систем.

<https://legalinfo.mn/mn/>. (2020). Монгол Улсын Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай:

<https://mn.wikipedia.org/wiki/>. (n.d.). Хотон сум.

<https://zh.wikipedia.org/wiki/>. (n.d.-a). Монголын хүн ам зүй.

<https://zh.wikipedia.org/wiki/>. (n.d.-b). 苏木 (行政区划).

Katoh, T., Mano, S., Batmunkh Munkhbat. (2005). “Genetic features of Khoton Mongolians revealed by SNP analysis of the X Chromosome.” *Gene*. 357: 95–102.

Magdalena Tatar Fosse. (1979). “The Khoton of Western Mongolia.” *Acta Orient. Acad.* 33: 1–37.

Mongolia, N. statistics office of. (2021). *Mongolian in 100 years*.

Nanzatov, B.Z. (2014). “The Oirats of Kyrgyzstan: Social, Cultural, and Identity Practices of the Sartkalmaks.” *Senri Ethnol. Stud.* 86: 155–166.

Park, H.-Y. (2003). “Metaphorical and Ideological Concepts of Post-Socialist Mongolian Kinship.” *Inn. Asia* 5: 143–162.

Paul Pelliot. (1959). “Notes on Marco Polo.” Paris: Imprimerie Nationale, 1959. 417 p.

Бадамхатан, С. (1995). “Увсын Хотон ястан.” - УБ., 1995. - 11 т.

Беспалов, А.М. Прудникова, М.М., Нямдорж, Б., & Ундармаа, Д. (2018). Этническая идентичность малочисленных народов западной Монголии. *Вестник Томского Государственного Университета* 431: 70–80.

Владимирцов, Б.Я., Розеномъ, В.Р. (1916). “Новыя данныя о Хотонахъ.” - Восточнаго отдвления императорскаго русскаго археологическаго общества, Петроградъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1916, 265-277 стр.

Грум-Гржимайло, Г.Е. (1926). Западная Монголия Урянхайский край, Антропологический и этнографический очерк этих стран. - Ленинград. 1926, 275 стр.

Лхамжав, Х. (2015). “Тариалан сумын он цагийн бичээс.” - УБ., 2015. - 25 т.

Потанинымъ, Г.Н. (1881). “Котоны на западномъ берегу озера Киргизь-норь.” Очевки Северо-Западной Монголии II: Санкт-Петербург: Типографія В.Киршбаума, 15-18 стр.

Саймаловичъ, А.Н., Розеном, В.Р. (1916). Хотонския записи Потанина. Восточнаго отдвления императорскаго русскаго археологическаго общества, Петроградъ: Типографія императорской академіи

наукъ. - 1916, 278-290 стр.

Санхүү, Б. (2015). “Хотон Монголчуудын түүх соёлын судалгаа.” - УБ., 2015. - 6 т.

布尔都克夫著 А. В. (2016). 汪高潮、任子田、孙国军译:《中亚吉尔吉斯斯坦卡拉科尔地区的萨尔特——卡尔梅克人》. 《西部蒙古论坛》. - 2016. 年第1期.

李晶主. (2017). 《“一带一路”国家国情·蒙古国》. - 2017 年版, 第167页.

李自然. (2009). 《蒙古语中的回回族称考》. - 2009. 年第1期.

玉努斯江·艾力. (2017). 《清代塔兰奇人研究》. 兰州大学.

王希隆. (2012). 《清代西北屯田研究》. - 2012. 第233页.

编委会编: (1999). 《新蒙汉词典》. - 商务印书馆, 1999年版, 第33页.

羽田明著, 张长利译, 余大钧校. (1992). 《游牧民与城市——特别是围绕突厥族的定居民化、城市市民化》. - 1992. 年第6期.

达力扎布. (2021). 《卫拉特法典研究》. - 2021 年, 第147页.

